

ХҲКАНДИ ЛАТИФ ШАХРИДА КИПЧОКЛАРНИНГ ЎЗЛАРИГА ХОН КЎТАРИШЛАРИ. БУХОРО ПОДШОСИ ВА ХУДОЁРХОННИ (ФАРГОНАГА) КЕЛИШЛАРИ ВА ДАВЛАТ САЛТАНАТИГА ХУДОЁРХОН ВАЛИНЕЪМАТНИНГ ЎТУРГАНИ ХАКИДА

Сўз гулистонининг чаманороси, минг дostonнинг булбули бўлган мусанниф воқеа дуру гавхарини шундоғ баён этади. Ул замон ва ул вақтларда бесару сомон кипчоқлар ўз лашкарлари ила келиб Сайхун дарёси бўйидаги Сарой деган кишлоқда тўхтадилар. Киргиз ва кипчоқ улусининг улуглари бир неча кун шул жойда қолиб, ўзаро маслаҳат қилиб шундай қарорга келдилар: «Бирор-бир мирбачани топиб уни хонлик салтанатига кўтариб, шаҳар (Хўканд)га кириш керак». Шу фикр ҳаммага маъқул бўлди. Мирзо ибни Норқўзи додхо киргизни Худойкул бек ибни Максудбекка маҳалладош ва қўшни бўлгани учун унинг олдига юбордилар. У шамолдек тез шаҳарга келиб, энди ўн олти ёшга кирган, аслзода мир авлодидан бўлмиш Худойкулбек ибни Максудбек ибни Бекбўтабек ибн Сулаймонбек ибни Шодибекни олиб, (Сарой) мавзеига етказди. Халқ мирбачанинг малохатли суратига ошиқи шайдо бўлиб, 1282 йил, душанба куни, муҳаррам ойининг бешинчисида уни салтанат ва шохлик маснадига хон қилиб кўтардилар.

Арбобу шариф, факиру ганий муборақбодлик учун дуога қўл кўтариб, масрурлик ва шодиёналик фотихасини ўқидилар. Шундан кейин арқони давлат ва салтанат аъёнлари ва бошқалар жам бўлиб шаҳарга келиб кирдилар. Улар Султон ўрдасига жойлашдилар. Хон жаноби султонлик тахтига ўтуруб, Бек Муҳаммад кипчоқни мингбоши мансабига сарафроз қилди. Мирза Аҳмадга дастурхончилик (мансабини) ҳадя қилди.

Шу вақт давомида аҳли киргизия ва кипчоқия ўн тўрт кун ўрдада яшади, душанба куни кечкурун эса фуқародан хавф олиб, подшолик салтанатини ташлаб, шаҳардан бир фарсах нарига қочдилар. Бу хабарни баъзи бебошу авбошлар эшитиб, кечаси бориб ўрда ичини талон-тарож қилдилар. Буни шаҳарнинг баъзи улуглари эшитиб, ул одамларни тафтиш ва таҳқиқ қилиб, олиб кетган нарсаларидан бир қисмини топдилар. Шаҳар фуқароси ва уламолари кипчоқлар аҳолини қўриб, гуруҳ-гуруҳ бўлиб улар олдига бориб, шаҳарга қайтишни сўрадилар. Аммо бу химматсиз кишиларда шаҳарга қайтиш учун юрак йўқ эди.

Ғамойил кишлогини (киргиз, кипчоқлар) ўзларига турар жой қилиб олдилар. Улар қуффорга қарши газовот учун деб фуқарога солиқ солиб, юз минг тилла пул тўплаб олдилар. Уларнинг қасофатли қилмишларига қарамасдан шаҳар аҳолиси сабр-тоқат айлаб, уларга ёрдам бердилар. Аммо бу иш шаҳар ва саҳро ўртасида бир неча кун давом

этиб, икки томоннинг ҳам нафратига сабаб бўларди. Масал бордурким, унда айтилишича: «Йўлини йўкотган киши (гумрох)дан сўрадиларки, сенинг номинг нима?»— «Номим рахбар (йўловчи)дир» деб жавоб берибди у. Кипчокларнинг бу килмишлари ва хамокатлари жаноби бахтиёр Худоёрхон валинеъматга маълум эди. Жаноби валинеъмат воқеалар баёини Бухоро подшоши амир Музаффарга дархол етказиб турарди. Шу орада амир ўрусларга элчи жўнатишни бахона қилиб, Хўкандга келмокчи бўлди. Нажмиддин хўжа деган бир бухороликни Россияга элчи қилиб кўп тухфалар ва хадялар, яъни улкан бир фил, амир Темур васикаларини кўлига бериб, Петербургга — ўрус ок подшосига жўнатиб, ўзи бехисоб лашкар ила Бухородан Жиззахга келиб, манзили жалол килди. Бу ердан Бухорога тижорат учун келаётган бир бой ўрусни саккиз юз туяга юкланган кимматбаҳо матолари, бир неча туя ўрусия олтин-кумуш пуллари ила кўлга тушириб, ҳамма молу матони олиб, ўзига хавф солиб, Тошкандга — ўрус жинироли олдига хайдади.

Амир Худоёрхон жанобларини ўзига хамрох ва кўлига ўйинчок қилиб Хўканди латиф сари йўл олди. Хўжанд шахрига келиб осойиш топти. Жаноби валинеъматга (Худоёрхонга) ишониб, уни лашкарга сардор қилиб Хўканди латифга жўнатди. Худоёрхон, Оллоёрбек парвоначи, Яъқуббек гулом, Самарканд хокими Шер Али гулом саноксиз лашкари ила Хўканди латифга йўл олдилар.

Кипчоклар уларга муковамат килмасдан якшанба куни Мўйи Муборакка келдилар. Кечани бир илож қилиб ўтказиб, душанба куни, лашкар келишидан олдинрок пешин намози вақтида Маргилон йўлига чиқиб кетдилар. Шу куни кечаси мангит лашкарининг илгор кисми Хўканди латифга жангу жадалсиз кириб келди. Сешанба куни пешингача лашкарнинг ҳаммаси шаҳарга дохил бўлди. (Худоёрхон) кетма-кет подшоҳ (Музаф-фар) хизматига хушхабарлар жўнатди. Амир (Музаффар) кўнглини чоғ қилиб, 1281 йил, сафар ойининг йигирманчи, панжшанба куни шаҳарга кириб келди. Аммо бу золимнинг авбош ва бебош сарбозлари шаҳар атрофидаги жойларни талон-торож қилдилар. Бир муддат Хўканди латифда истикомат қилиб (амир) Оллоёрбек мангитни лашкарга сардор тайинлаб, киргиз ва кипчоклар орқасидан юборди. Иккала кўшин ҳам изма-из борардилар. Кипчоклар Модии мавзеига бориб тўхтаб дам олдилар. Оллоёрбек эса мангит лашкари ила Аробон қалъасини манзил қилди.

Бир кундан кейин эрталаб кипчок ва киргизлардан олти юз киши ўз сардорлари Юсуфбой Мирзо, Элтаркуб баходур ва Хол понсод киргиз ила Аҳси мавзеига келиб, мангитларнинг йўлини пойладилар. Икки томон тўқнашиб, жанг бошланди. Баъзан кипчоклар Гулбахор майдони сахнидан мангитларни сиқиб, Аробон мавзеига қадар чекинтирардилар. Гоҳи мангитлар галаба қилиб, кипчокларни жангоҳга қайтарардилар. Бир неча бор улар шундай бориб келдилар. Бу бечоралар (кипчоклар)га Бек Муҳаммад хезалақдан ҳеч қандай мадад келмади. Мангитларнинг кўли баланд келиб, улардан 15 минг киши кипчоклар атрофини ўраб олиб, бир тор жойга сиқиб қўйдилар.

Эртадан-кечгача бўлган уруш ҳеч қандай фойда келтирмади. Нихоят, кипчок сардорлардан Хол понсод киргиз, Юсуфбой Мирзо, Элтаркуб кипчок ва яна юзта сарбоз кўлга тушдилар. Колганлари мангит сафини ёриб қочиб кетдилар...

Шундай қилиб, мангитларнинг кўли баланд келиб, амирларни (Бухоро) подшоҳи хизматига жўнатдилар. Оллоёрбек парвоначи эса Ўш томонга кетиб, Модии мавзеида қарор топди. Кипчок лашкари эса Кулжага кетиб қолди. Улар бир-биридан ваҳм қилиб, анча муддат жойларида турдилар. Мажаро бир ёкли бўлмай туриб, Оллоёрбек мангит қайтишга амр қилди ва Маргилонга келди. Кипчоклар ҳам Арабон (кишлоғи)га келиб

турдилар. Разил мангитлар ахволларини ўз подшоҳларига маълум қилиб, маслаҳат сўрадилар. Тадбирсиз (амир) айтди: «Биз» шу ерда қоламиз. Ору номус деб биз бу ерга келганмиз. Бу мамлакат Худоёрхоннинг мулкидир, ўзи қирғизу қипчоқни дафъ қилиш йўлини топсун.» (Амир Музаффар) жаноби Худоёрхонга бир неча минг мангит ва Ҳўқанд сарбозларини жўнатди. Қочоқлар (қирғизу қипчоқлар) Худоёрхоннинг қелишини эшитиб, тоқат қилмасдан Қошғар вилояти томон йўл олдилар. Жаноби султон ул бадбахтларни Тирак довоғига таъқиб этиб борди. Уларнинг қанчасини банди қилди, учта тўп ва қўп асбоб-ускуна, қурол-яроғларини қўлга қиритди. Катта иззат ила қайтиб, 22 рабб-ус-сонийда Ҳўқанди латифга етиб келди ва Бухоро амири ҳузурига- обрў билан ташриф буюриб, давлат маснадида қарор топди. Бухоро амири ўрдадан қўчиб, ҳазрати Мўйи Муборак боғига келди. У фалокат (амир Музаффар) шу ердан ҳамма подшоҳлик асбоб анжомлари, тўпу тўфанг, қурол-яроғларни, гилам ва бошқа бойликлар ҳамда тўрт юзга яқин хотин-қизларни олиб сешанба куни эрталаб Бухоро сари йўлга тушди...

Валинеъмат хон жаноблари давлат ва салтанат таъяғоҳига ўтуруб, қайгуларини унутиб, зафар топди. Бадбахт ва қулфатзада қирғизу қипчоқлар замона жафосидан қочиб, тоғу саҳролардан ўтиб, Яъқуббек олдиға (Қошғарга) келдилар. Улардан қолганлари ўз сардорлари ила, ҳусусан, Абдурахмон офтобачи ўз уруги ила, Муҳаммад Диёр қушбеги ўғли ўз қабиласи ила, Тошқора ўз тобеълари ила, Саримсоқ додхоҳ қирғиз ўз лашқари ила тўп-тўп бўлиб тортук ва ҳадялар олиб ҳазрат хон олдиға узр сўраб келдилар. Жаноби валинеъмат ҳам уларга марҳамат айлаб, ҳар бирининг мартабасига қараб инъом- эҳсонлар берди. Шу аснода бир неча кун ичида уларнинг қолганлари ҳам қелиб султон илтифотини ҳис қилиб, таслим бўлдилар.

Бир куни кечаси қирғиз ва қипчоқларнинг бир ғуруҳи ваҳимага тушиб ўзлари интиҳоб қилган жойга қочиб кетдилар. Ҳусусан, амирлашқарнинг жияни Муҳаммад Аюббий Чимён томонга қочди, 200—300 қирғизни ўзига ҳамроҳ этиб, Ўш вилоятига қараб кетди. Жаноби Султон Муродбек, хон ҳазратнинг ақалари — Марғилоннинг ҳокими эди ва у бир неча вақтдан буён Ўш вилоятида қарор йиғувчи эди. Муҳаммад Аюб унинг олдиға қелиб сурбетларча, «Амирзода, туринг, ақанғизни ўлдуриб, сизни уларнинг ўрнига хон қўтардилар. Мен шунинг учун олдинғизга келдим», деб айтди. Амирзода ул аҳмоқни алдаб, қирғиз ва қипчоқ сардорлари қўли орқали ушлаб қиндон қилди. Тезда бир қобуқсувори хон ҳазрат олдиға ҳабар бериш учун юборди. Ул қопар қечая қундуз от суриб Худоёрхон олдиға келди ва хоннинг соғлиғини ўз қўзи билан қўриб, амирзода номига бир иноятнома ҳам олиб қайтди ва амирзодага ҳамма қўрган-эшитганини айтди. Муҳаммад Аюбнинг ёлғончилиғи маълум бўлди. Ундан ҳамма қазабланиб, қатл қилинишига розилик бердилар...

Алқисса, унга ўлим муқофот бўлди ва фармони олийга қўра Марғилонга олиб қелиб қатл этдилар.

Душманлардан яна бири Саримсоқ додхоҳ қирғиз бўлиб, у Наманганга келган эди. Хон (Худоёр) Наманган ва Қосон ҳокимлари лашқарларини унинг орқасидан юборди. Унга ета олмадилар ва у (Саримсоқ додхоҳ) осонлик билан Қотқолга ўтиб кетди. Қолган қирғиз ва қипчоқлар хон марҳаматига сазовор бўлуб, тавба қилдилар. Фақат Тошқора қипчоқ ўрусларга қўшилиб кетган эди...

КИТОБНИНГ ХОТИМАСИ ЖАНОБ ХУДОЁРХОН ВАЛИНЕЪМАТ ВА БУХОРО

**ПОДШОХИ ЗАФАРСИЗ МУЗАФФАРГА БАГИШЛАНГАН БЎЛИБ, УЛАРНИНГ
ДАВРИДА ЮЗ БЕРГАН ВОКЕАЛАР БАЁН ЭТИЛАДИ**

Фатонат арбобларининг гули, наво ва ахли саноат нуктадонлари, сохибфасохат ва зукко эшитувчилар жамоатига маълум ва равшан бўлсинким, ул вақт ва замонда Бухоро амири кўп лашкар билан келиб, кипчоклар ишини саранжом этиб, Худоёрхонни унга мерос қолган мамлакатни салтанатига қўйиб, ўзи Бухорога қайтиб, давлат қароргоҳига ором бўлган эди. (Амир Музаффар) ўзбилармонлик ила кеча-кундуз айш-ишратга машғул бўлиб, хотинбозлик қилиб, оламдан гофил ва ҳатто ўзидан кетиб қолиб, ўзини Фиръавну Намруд деб биларди. Дўстни душмандан фарқ этмасди. Шундай аҳвол бир неча вақт давом қилди. Киш ҳам қириб келиб, тўксон тўққиз хил тортуқларни олиш вақти ҳам бошланди. Бу иш шу мамлакат подшоҳлари учун расм бўлуб, унга риоя қилиб, ўлканинг ҳар ёнидан саркардалар тортуқ ва тухфалар билан Бухорога келардилар.

Жаноб хон ҳазрат ҳам шу удумга амал қилиб, Баҳодурхон тўра Қосоний орқали қўпдан қўп ҳадя ва тухфаларни Бухорога жўнатди.

Шу воқеаларни нақл қилиш пайтида 1282 йил, рамазони шариф ойининг охириги ўн кунлигида ўрус қофирлари Тошканд вилоятидан Жиззахни забт этиш учун лашкар йигиб, кишининг ўртасида ҳаракат бошладилар. Сайхун дарёси бўйига келиб, ундан кемада сузиб ўтиб, бир муддат лашкар қамчилигини тузатиб, Жиззах сари йўл олдилар. Рамазон ойининг охириларида қофирлар Жиззах яқинида жойлашган Учтепа мавзеига келиб нузул қилдилар.

Жиззах қалъасининг ҳокими Яъқуббек деган бир гулом қалъа ҳимоясига тушуб, қутуб турди. Подшоҳ (амир Музаффар) Самарқандга келиб, шу ердан кетма-кет илгор дасталарни жўнатиб, Жиззахни беҳисоб лашкар ила тўлдириб юборди. Шунга қарамасдан қофирлар бу лашкарни гафлатда қолдириб, шаввал ойининг бешинчисида, душанба куни 20—80 кишидан иборат гуруҳлар билан қалъа олдида бозорга келиб, хийлаю найранг қўллаб шаҳарга қирмокчи бўлдилар. Шу пайт одамлар бетаработ наҳс босган малъунларни таниб қолиб, шовқин солиб, уларни тўрт томондан ихота қилдилар. Қофирлар мангитларнинг журъатсизлиги ва ҳимматсиз эканликларини билиб, тўпу тўфанлардан ўқ уздилар, кейин ҳалос бўлуб орқага чекиниб, соғ-саломат ўз қўшинларига қайтдилар. Учтепа қишлоғига, ўз қароргоҳларига келиб, ўн беш кунча яшадилар. Икки томон ҳам урушга жазм қилмадилар. Шундан сўнг Яъқуббек гулом қароргоҳида ва одамийлик юзасидан туяларга озик-овқат ва ему хашак ортиб қофирларга жўнатди. Қофирларнинг аҳволлари танг бўлиб қайтишга фармон бўлди, (улар) Сайхун дарёсининг бўйида жойлашган Бўёқчиқўл мавзеига қайтдилар. (Ўрусларнинг саркардаси) бир неча сарбози билан Тошкандга қайтди.

Шу воқеалар юз бераётган чоғда валинеъмат (Худоёрхон) ёрлиғига биноан жохил Рустамбек Тошкандий Қурамага келиб, Тиловга қирди, Ботурбек қурама эса Бўқа қалъасидан жой олди. Фармон додхонинг ўғли Овлиқ вилоятига нузул қилди.

Мусулмонларнинг бу ишлари қофирларнинг қулоқларига ноҳуш тегиб, улардан 300 киши дабдаба ила Тўйтепага яқинлашди. Бу даҳшатли хабар шижоатли мусулмон сарбозларига етиб-етмасдан, қўрқиб, ваҳимага тушиб, ҳар бири ўз туги билан қочиб қетдилар. (Мусулмонларнинг) бир гуруҳи Қандир доғидан ўтиб, бир қисми Саримсоқлик тоғидаги бир биёбонда истикомат ихтиёр этдилар.

Шу вақтда Бухоро подшохи зафар кўрмаган амир Музаффарӣ беафар ўзининг кўполлиги, мумсуқлиги ва акли кўрлиги билан газавот деб, шум ва номуборак ниятини яшириб, Хўканди латифга юришдек фосид хаёлни бошдан кечирди. Бир неча минг авбошу бебош безори-дайди одамлардан лашкар йигиб, катта дабдаба ва салтанат билан Жиззахга келди.

Хозиру гойибдан ҳамма умид килар эдиким, иншооллох, энди- замона амири кофирларга етиб бориб, ҳаммаларини журъату диловарлик ва шижоату мардлик ва баходурлик кучи бирла барбод килади ва вилоятни озод этади деб.

Аммо ул номард ва хезтарош амир номуносиб фосид хаёлларга ботиб бахона кидирарди. Хон Худоёр хам салтанат тахтида ўтуруб, хали мурод гулини хидламасдан, осойишталик дамани сурмасдан туриб, тинч Хўканди латиф вилоятида катта фатарот юз берди.

Йигирма етти йил мобайнида йил сайин, ой сайин, кун сайин котиллик, биродар-кушлик жанжаллари авжига чиқади. Хатто душманга қарши чиқадиган бир мард киши топилмайдур. Ўн уч йилдурки, ўрус кофирлари бостириб кириб Окмасжид, Козонлидан то Авлиёота, Марка, Бишкек, Олма-ота, Чулек кўргонларигача забт этдилар. Кўп одамлар кофирлар билан бўлган жангда талафот кўрди ва вилоятнинг шундай харобага айланиши олам ахлига маълум ва равшандур. Бундан ташқари, шу йил кахатчилик келиб, одамларнинг токати ток бўлди. Хўканди латиф вилоятининг аҳолиси давр жафоси кулфатига гирифтор бўлдилар. Алар Худоёрхон қаддини муборак билиб, жонларига янги рух кирган ҳолатда турардилар. Бу воқеаларга кўшимча куффор уруш бошланиб, ўруслар хўкандликларга ҳар томондан ҳужумга ўтдилар. Бу сўзлардан гараз шулким, ул ножинс (амир Музаффар) Хўканди латиф лашқарини олдинги сафда куффор урушига жўнатиб, ўзи бир-икки кунлик масофада туруб, «зафар тегса факат хўкандликларга тегсун, улар нобуд бўлсун, мен безарар қолай» дерди. Махрами ҳосларини ва саноксиз ясовулларини номалар ила дўк-пўписа билан кетма-кет Худоёрхон олдиға жўнатарди, Худоёрхон амирнинг ношуд муддаосини фаросат ила тушуниб, замонасозлик қилиб, бир неча минг сарбоз, махраму ясовул ва бир нечта тўпларни олиб, шаҳардан ярим фарсангча узоқроқдаги Ермасжид қишлоғига келди. Ўн беш кунча шу жойда истикомат қилиб турганда, яна амир ясовуллари етиб, уларни ҳол-жонига қўймасдан Қайрағоч қишлоғига олиб келдилар. Уч кун шу ерда туруб, зу-л-қаъда ойининг 26-сида сешанба куни ўрусларга қарши газавот учун Сайхун дарёси соҳилиға етиб келдилар. Жаноб Султон икки навбатда дарёдан лашқари ила ўтиб, Окжар мавзеида тўхтадилар. Бўхоро амири кўрдикӣ, валинеъмат хон унинг сўзига кирмасдан бошқа йўлни ихтиёр этди, шунда у кофирлар урушини бир томонға қўюб, қахру қазаб ила Хўканди латиф сари йўл олди.

Бўхоро вилоятининг юзи қаро уламолари Хўканд аҳолисини ўлдириш ва хотину болаларини асир олиб сотиш ҳақида ривоят чиқариб, фатво бердилар. Шундай фатво берганлари учун уларнинг қўллари синсин!

(Амир Музаффар) кўзойнакли илондек ҳаракат қилиб, Ўратепадан ярим фарсанг келадиган Лаккат мавзеиға келди...

Икки ой ичида шу мавзеда истикомат (қилиб) ва ҳар куни ўз ҳарамиди қизлар билан вақтини ўтказиб, бачабозлик қилиб, оламдаги бор фисқу фуҷур ила ҳаётини мурдор қилди. (Амир Музаффар) жаҳлу жохиллик ва фаросатсизлиги туфайли, кофирлардан атиғи беш фарсанг нарида туриб, шундай номаъқулчиликлар билан шугулланарди. Ҳар кун аҳолининг қиз ва хотинларини зўрлаб олиб (қелиб) маишат қилиш шул бетавфикнинг иши эди. Катъа (мазмуни):

Мулк арбобининг маёт бўлиши адабдан эмас,
 Шох салтанатига хушёрлик ойини яхшидур.
 Шох посбондир, шунда мулк ширин уйкуда бўлар,
 Посбонга хушёрлик яхшию, гафлат лойик эмасдур.

(Амир Музаффар) валинеъмат хон хизматига ҳар кун кишиларини юборуб, уларни куффорлар билан жанг қилишга мажбур этарди. Худоёр (хон) валинеъмат сомон тикилган коп ва кундага ўхшаган бу кишининг (амирнинг) сўзига кирмасдан, элчиларни яхши сўз ила қайтариб юборарди. Бундай муносабатни кўрган амир қаҳр-ғазабдан ўлимга ҳам рози бўларди. Ноилоҳ ўзини қару кўрликка олиб, шу йил йигирма тўртинчи зул-л-ҳижжада уч фарсанглик масофани қийинчилик билан босиб ўтиб, Сайхун дарёси соҳилидаги Майда лулгун деган мавзегга етиб келди. Шу ердан Абдугаффорбекни 5 гуруҳ тугли қўшинга сардор қилиб, Қурама вилоятига жўнатди. Ўзи шу ерда (Майда лулгунда) қолиб, Оллоёрбек мангит, Яъқуббек гулом, Шер Али гулом ва бошқа сар-қарда — понсодларни қўп минг лашқари билан ўрусларга қарши урушга боришга буюрди. Улар ҳар кун чиқиб, ўруслар билан урушиб қайтардилар. Бу маънони билиб олиб муҳаррам ал-ҳаром ойининг бир шанбасида қофирлар қелиб (мангитлар билан) жанг қилиб қайтиб кетдилар. Бу воқеадан мангитлар хабар топиб, қофирларни заифу фақир деб, назарлари илмади ва улар билан қатта тўқнашувни қўтиб турдилар. Яқ-шанба қуни қирди. Қуёш шарқ буржидан малики фарҳанг амри-ла улуг дабдабалар билан осмон гиламига қадам босиб, содиқ кишиларнинг қалбидек оламни равшану намоён, софу мусаффо қилди. Ислоҳ лашқари ҳаракатга қелиб уруш майдонига жасорат билан қирдилар ва тўпу тўфанларни ҳозирлаб, сафларини Садди Искандарийдек маҳкам қилиб, қофирларни қўтдилар. Яқшанба қофирлар учун ибодат қуни эди. Пешиндан сўнг ибодатдан фориғ бўлган ўруслар қелиб ислоҳ лашқарига қарши бирдан ҳужумга ўтдилар. Икки томон бир-бири билан учрашиб кўрган ва эшитган кишининг ақли ҳайратда қоладиган урушни бошлаб юбордилар.

Мангитлар эса қўп йилдан буён халқ нонини туя қилиб ёб, на ўзлари ва на ота-боболари уруш кўрмаган эдилар. Ҳаммалари олд-орқаларига қарамасдан қочиш йўлини қидирардилар.

Нима бўлсанг ҳам, фақат ҳез бўлма дегандек, Бухоро подшоҳи бир фарсах масофада туриб дурбин орқали урушни томоша қиларди. Қофирлар хушсиз мангитларни тўпу тўфанг билан отардилар. Лашқари ислоҳ паришон ва пароканда бўлиб, қўлу биёбонга қочиб кетдилар.

Ҳезалак подшоҳ (Амир Музаффар) дурбинда бу аҳволни кўрди ва шундай ҳез қишида ҳам тоқат қолмади ва қийиниб улгурмасдан минг ҳасрат ила отга миниб, намози аср вақтида Жиззах томон йўл олди. Унинг лашқарига путур етди ва паришон бўлиб жанг майдонидан қочиб қолдилар. Ҳеч қим бундай бесаранжомлик ва номардликни бундай тўнкабадан қишидан, амираи ҳездан ҳозиргача қўтмаган эди. Аждодларидан мерос қолган шундай салтанатни, бухоролик баъзи бир мағрур қишилар учун ифтихор бўлган муфохиротни, қурол-яроқ, подшоҳлик анжомларини, ҳусусан, бир неча қилбанд маъшуқаларини бегоналарга ташлаб кетди.

Бувоқеа 1283 йил яқшанба қуни, муҳаррам-ал-ҳаром ойининг 7-сида юз берганди. Қатта ҳез жаноблари (амир Музаффар) шу қочишда жони халқумига қилиб, ке«қурун Жиззахга етиб келди. Унинг қулқи бесоҳиб, беҳоким қолди. Абдул Гаффорбек юз Ўратепага қириб, музофот ила эгаллаб, мустақил бўлди. Ҳўжанд аҳолиси жаноб (Худоёр) валинеъмат хон ҳузурига қелиб, ундан сардор бўлишини илтижо қилиб сўради.

Жаноб Шахриёр Мулло Тўйчи додхох киргизни бир неча ишончли кишилар билан Хўжандга юборди. Ўзи ҳам келиб шаҳарга кирди. Хўжандга тобеъ бўлган жойлардан Нов калъаси, Кўштегирмон, Гўлакандоз, Октепа, Далварзин, Махрам, Карокчикум, Конибодом ва бошқалар амири валинеъмат (Худоёрхон), таоарруфига ўтиб, олам-тимч ва осойиш бўлди. Туркистон шайхлари орасида шундай бир гап бор: «Отилмаган сопкон ҳам бошга тегар, ҳам кўзга». Уларнинг яъна кўп масаялари амири (Музаффар)га карата айтилган. У Жиззахда ҳам тўхтамасдан Самаркандга кочиб кетган эди. Амир Музаффарга ўлим ваҳимаси тушиб, бир неча кун шу ерда (Самаркандда) истикомат килди.

Оллоёрбек мангит эса Жиззахга кириб келди. Колган молу хазина, тўпу тўфанг хаммаси кофирларнинг кўлига тушди. Неча йиллаб жамланган бойлик бир зумда нобуд бўлди. Шундан кейин баттол кофирлар Ўратепа ва Жиззахни кўйиб, гайрат жиловини Хўжанд томон буриб, бир неча кун ичида етиб келиб, шаҳарни камал килдилар. Баъзи бедин ва дунёфуруш молпараст уламо, оксоколлару арбоблар бирлашиб, озгина пул-маблаг деб канча одамларнинг конидан ҳам кўркмай, калъа дарвозасини кофирларга очиб бердилар.

Хулосатул-калом шулким, амир валинеъмат (Худоёрхон) Баходур хожа понсодни кўшини билан (Хўжандга) юборди. Унинг юз кишидан кўпрок кўшини кофирлар сафини ёриб ўтиб, шаҳарга кирдилар. Шунга карамасдан, кофирлар Хўканд дарвозасига яқинлашиб, жанг бошладилар. Хўжандликлар гайрат камарини белларига боглаб, уларни оркага кайтардилар. Шу пайт мазкур йил мухаррам ал-харом ойининг йигирма учиди ул хиёнаткорлар кофирларга бошқа дарвозани очиб бердилар, Хўжанд калъасини олиш кофирларга осон тушди. Хўжанд фукароси кофирларнинг шаҳарга киришларини кўриб гайрат ва шижоат ила ўрусларнинг йўлини тўсиб, катъий ҳаракатлар билан жангга кирдиларки еру осмон, доно ва нодон кишилар афсус бармоқларини хайрат тишлариила ташлаб; тахсин ва офаринлар айтдилар. Хар икки тараф тўпу тўфанг, чўбу таёк ила бир-бирларини уриб (ўлим ила) яксон килардилар.

Хусусан, мусулмонлар кўпрок тўпу тўфанг қурбони бўлуб, оркага кайтиб, хар бири кўча, махалла ва боғлар ичидан кочиб колдилар. Кофирлар ҳам улар орқаларидан қувлаб кетдилар, кўча, махалла ва бозорларда одам колмасдан, аёлу бола демасдан кўп кишиларни милтик билан отиб шахид қилишди.

Файзосор шайх Муслихиддин хазратларининг мазорларида паноҳ топган гарибу бекаслар, кўру чўлоқлар, гадою дарвешлар, майибу мажрухлар хаммалари бирор киши колмасдан нобудлик оламига кетдилар.

Мадраса ва саройларда кўплаб одамлар талон-тарож қилиниб, катл этилдилар. Икки томон ҳам тинчиб, қиёматсар можаролар тўхтагандан сўнг хар бир тоифа ўз ўлиқларини топиб, уларни санаш билан машгул бўлдилар. Мусулмонлардан 2600 киши эркагу аёл, қабиру сагирдан шаходат даражасига етиб эканлар ва қуффордан эса 1200 киши — дўзах ва жаҳаннам даргоҳига кетган экан. Шундай фожиа ила Хўжанд фуқаролари кофирларнинг зулм ситамига гирифтор бўлдилар. (Хўжанд) вилоятининг мўътамадлари минг ажзу дард ила жаноб хон (Худоёрхон) валинеъматга кетма-кет элчи билан хат юбориб, ислом (ахли)дан мадад сўрадилар.

Жаноб хон узок муддат андиша денгизига гарк бўлиб, кофирларга қарши бирон журъат қилмади.

Қуффор ахли саъй ва тараддудга тушди, аслаха-анжомини шай қилиб, 1263 йил, жумодул-аввал ойининг учинчисида жабру ситам ҳаёлини Ўратепа томон бурди. Кўп

лашкар ила Оксув дарёсининг сохилига етиб келиб тушдилар. Шу ерда истикомат килишни ихтиёр этиб, уч юзга якин козок ва ўрис баттолларини илгор тарикасида Ўратепа томон юбордилар.

Абдул Гаффорбек Ўратепа вилоятининг ҳокими ва етакчиси эди. У бир канча мард ва жасур одамларини йўл кўриклашга юборган экан. Йўлда бу икки гуруҳ бир-бири билан тўқнашдилар. Мусулмонлар катта куч билан кофирларга шундай ҳамла килишдики, ахли куффорда тобу токат ва сабру сабот колмади ва келган йўлларига қайтиб, минг найранг ила қочиб кетдилар. Ўктам йигитлар чакконлик билан кофирларга етиб олиб, пўлатсимон найзалар отиб, ёмгирдек ўк ёғдириб, кўшларигача қувиб бориб, қайтиб келдилар. Мусулмонларнинг журъати ахли куффорга маълум бўлди. Бекарор юракларида сабру токат колмади ва улар пайшанба куни, эрталаб ўз жойларидан кўчиб, Кўркат мавзеига келдилар. Ислон лашкари кофирларнинг йўлини тўсиб, саъйу кўшиш ила жанги азим килдилар. Кофирларнинг ҳарбий қудрати зўрлиги туфайли ахли ислон мағлуб бўлиб, уруша-уруша орқага қайтдилар. Навканд мавзеигача келиб, отларини тўхтатиб, яна шундай бир каттик жангга киришдилар. Ҳар бир мавзе ва қароргоҳ учун бетиним жанг қила-қила Маховзор мавзеига яқинлашдилар...

Шу куннинг эртаси ахли куффор қалъани эгаллаш қасди ила йўлга чиқди. Мусулмонлар ҳам бир канча мерганларни қалъа атрофига жойлаб қўйган эканлар. Мерганлар баттол кофирлар яқинлашиши биланок уларнинг атрофларини ўраб олиб, тўпу тўфангни жўшу хуружга келтириб, тўрт томондан муҳоботсиз отдилар. Кофирларда тоб-токат колмади ва улар катта зарар кўриб, каттик зарба еб қайтдилар. Кундан-кунга жангу жадал қучайиб борарди. Яқинлашган кечаси, жумудул-охир ойининг 4-си ё 5-сида кофирлар ўрта дарвозага одамларни таъйинлаб Муг дарвозасининг чуқур хандақини ҳас-ҳашак билан тўлдириб, шундай васиъ жойни бир кечада текис қилиб, ўзларига йўл очиб, тонгни қутиб турдилар.

Шу пайт шаҳар аҳолиси гофил ва ўз аҳлу ҳолига машғул бўлиб, оламдан беҳабар уйқуда ётар эдилар. Бироз вақт ўтгач, шаҳар пайтида шаҳар дарвозаларига бир минг-икки минг кишини қўйиб, ўрусларнинг губурнот (ури) ва жинироли (генерали — Ш. В.) қўп сонли тўда ила Муг дарвозасида ҳозир бўлди. Тўсатдан ўзлари текислаган йўлдан ўтиб, шаҳар дарвозасидан кириб туг санчикини Муг қалъасига ўрнатишни буюрди. (Муг қалъаси) шу вилоят ҳокимининг жойи эди. Кофирларнинг қолган лашкари шаҳарга ҳар бир дарвозадан фирка-фирка, тўб-тўб, гуруҳ-гуруҳ бўлиб қичкириб шовкин-сурон қўтариб кирдилар ва оламни тўс-тўлолонга қўмиб бозорга яқинлашдилар. Ахли ислон мусулмонлик ҳамиятини дилига жойлаб, Садди Искандардек устувор туриб жанг қилардилар. Улар ўз юртининг ҳокими Абдул Гаффорбек юз кофирлар қелиши биланок жуфтакни ростлаганини эшитиб, заиф ва бемадор бўлиб, қочишни мўлжал қилдилар. Одамлар қилват жойларга яшириниб, кофирлар назаридан махфий бўлдилар. Қишлоқдан ва қароқдан шаҳарга қолган аҳоли қана жой топмасдан ноиложликдан жангга тушиб, ўрусларнинг тўфу тўфанлари қочган оташ қаласидан қобуд бўлиб, шаҳодат қаражасига етуб, оқират оламига қетардилар. (Ўруслар) ўч қоатга яқин қилоятни қалон-қарож ва аҳолини қатл қилиб, қамона қардумига омонлик қердилар. Шу қашқатли жанг қараёнида мусулмонлардан қаккиз мингдан қўпроқ қиши кофирларнинг тўфанг ва шамширлари тигидан ажал қопди. Кофирлардан ўлганларнинг қони беш мингдан ошиб, қўзах оташига қазовор бўлдилар. (Ўруслар) қуч ила Ўратепа қамлақатини ўз қўлларига олдилар.

Абдул Гаффорбек қотин ва қолалари билан Самарқандга қочиб қетди. Ахли куффор

етти кун Ўратепада туриб, вилоят ишларини саранжом килиб, якшанба куни маз-кур (жумодул охир) ойининг ўн учинсида Жиззах томон боришга амр этди. Неча йўл босиб, манзили муддао сарҳадига етдилар. Шахарга бир ярим фарсах келадиган масофага кўниб, одамларнинг хафсаласини пир килди ва бир неча кундан кейин, эрта тонгда калъа дарвозаларига хужумга ўтди. Губурнот (ур) калъа мухосарасига буйрук бериб, ўзи Бухоро дарвозаси олдида турди.

Лашкари ислом калъа ичидан туриб тўпу тўфангни ишга солдилар. Кофирлар эса ташкаридан ўк отиб, талотўб билан шаҳарга кирдилар. Мусулмонлар бесаранжом бўлиб, ҳар томонга паришонлик билан югурар ва нажот йўлини кидириб тополмасдилар. Кофирлар мусулмонларни уч томондан тўсиб, тўпу тўфанг зарби ила шундай урушардиларки, ўлганларнинг хисоби йўқдур. Мангит сипоҳидан тахминан 15—16 минг киши ўз сардорлари ила шаходат даражасига етган эди. Мангитлар ўз журъатсизликлари туфайли шундай балого гирифтор бўлдилар. Акс холда, шунча одам жасорат кўрсатганда, кофирларнинг терисини шилиб олардилар. Вилоят ичи ахли куффорга тўлиб кетди.

Жиззах забт этилгандан сўнг уч кун ўтиб, амир (Музаффар) Бухородан, Самаркандга келди. Унинг табиатида гайрату ҳамият йўқлиги учун Самаркандда ҳам бемаза ва бемаъни амаллар билан шугулланиб юрди.

Киш келиб, далв ойи кирди. Оренбург волиси Қиржижановски жинирол ва Русиянинг амирлашқари эди, Русияга кетди. Шундан кейин Бухоро амири Содик Тўра ибн Кенесари тўраниким, Дашти кипчок салотинларининг авлодидандир, бир неча минг суворий сипоҳ билан Окмасжид сарҳадини чаповул килиш (бостириш) учун жўнатди. Жавзо (май) ойининг бошларида ўруслар ҳам 200 га яқин сарбози билан Окмасжид калъасидан чиқиб, Бухоро чегарасида жойлашган Сарик бўлок мавзеига келдилар. Улардан бир фавж сарбоз ажралиб, Содик тўра мулозимлари билан тўқнашдилар. Уруслардан 13 киши ўлдирилди, 6 сарбоз асирликка тушди, қолганлари эса қочиб, ҳалос бўлдилар. Содик тўра хушхабар билан асирларни Бухорога жўнатди ўзи эса Окжаргача бориб қайтиб келди.

Бухоро амирининг фармонида биноан Самарканд волиси бир неча минг сарбозни (Жиззахга) жўнатди. Улар Жиззах калъасига озука жўнатишга қаршилиқ кўрсатиб, шу жихатдан ўруслар вазиятини оғирлаштириб юбордилар. Бошқа томондан (Бухоро амири ўрусларга) элчи жўнатди. Бухоро амири элчиси ва вакили Оренбург вилоятида сулҳ тузди. Шартнома асосида ўруслар томонидан забт этилган Янгикўргонни Бухоро амирига қайтарилди. Бухоро амири эса Жиззахни ўрусларга берди. Бухоро томонидан элчи Абдуллаҳон...тўра эди.

Шу воқеалар айтилаётган замонда (Бухоро) вилояти ҳароб бўлди. Шаҳрисабз ва Қарши вилоятининг элот ва аҳолиси (амирга) қаршилиқ кўрсатиб, Жўйбор хўжазодалари ва тўралариниким, Бухоро амирига жиян бўладилар, Шаҳрисабзга олиб келдилар. Амир (Музаффар) Самаркандда бу одамларнинг журъатини эшитиб, газабладб, уларни қамситди.

Шу воқеалар давомида хитой-кипчок қабиласи Миёнқолотда кўзғолон кўтариб, Дубус, Челак ва Каттакўргонгача бўлган бир қанча қишлоқларни босиё олдилар.

Амир шундай жасоратлардан кўп маънос ва мағмум бўлиб, кипчокларга қарши қўшин ташлашга ботинмади. Кипчоклар бу кўзёшларга аҳамият бериб, хитой қабиласининг бир нечта улугларини ушлаб амирга бердилар. Самаркандда уларни қатл этиб, лашқар ила Шаҳрисабз томон юриш қилди.

Марохилларни босиб ўтиб, Жом калъасига етиб келганда тўхташга буйруқ берди. (Жом мавзеи) Шахрисабздан қарийб уч фарсах келади. Амир Музаффарнинг) табиатида гайратдан ҳеч асорат қолмади ва ахволи оғирлашиб, шу ерда қолди Биринчи дафъадагидек сиёсат қилиб, дўк-пўписа билан бир элчи юборди, аммо фойдасиз эди. Охири амир ярашишга мажбур бўлиб, орқага қайтди ва қарши томон йўл олди. Шу давру замонда Оренбург вилоятидан то Хўканду Бухоро вилоятларигача бўлган ҳудуд рус подшоси қўлига ўтди. Шу ерлар бир) аёлотга (генерал-губернаторликка) бирлаштирилди ва Россия пойтахтидан Кауфман номи киши волий-амирлашқар тайин этилди. Янги Россия волийси олдинги амирлашқар ва амир ўртасида тасдиқланган битимни қабул қилмади, аксинча уни бузиш йўлидан борди.

(Кауфман) Бухоро амирига биринчи шартномадан ҳам оғир бўлган, ўзи тартиб ва танзим берган янги ахдномани жуда оз муддатда қўриб чиқмоқ учун юборди.

Агарда Бухоро амири шу ахдномани қабул қилмаса урушишга тайёр бўлсин, деб шарт ҳам қўйди. Бухоро амири бу ахднома шартларини ўз давлатига оғир билиб, шундай жавоб юборишни буюрдиким, «Россия арбобларининг аҳду паймонлари барқарор эмас экан. Хар қайси янгитдан амирлашқар ва волий бўлиб олса, энг аввал янги ахдно-малар қабул қилишга интилар эканлар. Ахдномининг шартлари бизнинг ҳукуматимизга зарари қуллий етказди ва қўнлар ўтиши ила бизнинг сабр-тоқатимизни тўлдирди. Биз ўз ихтиёримиз ила биринчи тузган ахдномани бузиб таъдил этмаймиз. Агарда Кауфман олдин тузган битимни қабул қилмасдан унинг бекор қилишга қўшиш этса, унда бузмакор ва аҳду паймонсиз номини олади». Шу мажлис-машварат охирига етмасдан ве Кауфмандан жавоб олмасдан бурун милодий 1867 йил, жаддий ойининг охирида ўрус аскарларининг сардори Жиззахдан Бухоро ҳудудига қириб, Уҳум қасабасининг ерларигача босиб келди. Бу ерларнинг аҳолиси Бухоро раъияси ҳисобланар эди. Ўруслар уларнинг манзилларига ўт қўйиб, мол-қолларини талон-тарож қилиё, кейин Жиззахга қайтиб кетдилар.

Милодий 1868 йилда қуёш ҳамал буржиги қирган маҳал Ўрусия аскарлари Уҳум қасабасига иккинчи марта тажовуз қилиб, бухоролик қоровул тўдаларни босди ва уларни қаришон қилди. Челақ ҳокими бухороликлар мададига етиб келиб, ўруслар билан урушга тушди.

Қуёш савр буржининг 18 даражасида эдиким, Туркистон сипоҳсолари Кауфман тахминан 5 минг сараланган Ўрусия аскарлари билан Самарқандни забт этишни ўзига мақсад қилиб, Тошқанддан йўлга чиқди. Бир неча муддат Жиззахда туриб, жавзо ойининг бошларида Зарафшон дарёсига яқинлашди. Шу ерда амирдан элчи келиб, Кауфман томонидан янгитдан тартиб ва танзим бериб амирга юборилгон ахдномани олиб кетди. Амир (Музаффар) ахдномани ўқиб, қўйилган шартларга мослаб қабул қилиб, Кауфманга жўнатган эди, Кауфман элчига айтдиким: «Бугун мен юруш учун энди отга минганман, кечқурун манзилга етсам, аҳд шартлари борасида музоқара қиламан» Кауфман яқинлашиб, Зарафшон бўйида Тали сиёҳ тепасида Бухорони қўрди. Ўрус сипоҳсолари Кауфман элчига айтдиким: «Сенга 2 соат муҳлат, чопар жунатиб, бухороликларни нариги соҳилдан қайтарасан, биз ҳеч қандай тўсиқсиз дарёни кечиб ўтсак, шу ерда сен билан сулҳ ҳақида гаплашамиз». Элчи чопар юбориб, бу шартни Бухоро амирига маълум қилди. Улар шу ваъдага ишониб, ўруслар Зарафшон дарёсидан кечиб ўтаётган пайтда уларга ҳеч қаршилиқ қўрсатмадилар. Кауфман бошлиқ ўрус аскарлари сувдан талафотсиз ўтиб, музоқара ва сулҳни қўтиб турган бухороликларга тўсатдан ҳужум қилиб, уларга талафот етказдилар. Шундан кейин Кауфман сулҳ

таклифини кабул килмаслиги хакида катъий жавоб бериб, элчини кайтарди. Фирибга дуч келган содда элчи маъюс бўлиб Бухорога кайтди...

давоми бор...